

Research Paper**Semiotic analysis of textbooks' cover images from the perspective of gender studies (Elementary textbooks)****Somayeh Sadat Shafiei¹, Seyede Zahra Hoseinifar^{2*}**

1. Associate research professor of Sociology, Department of Social Studies, Institute of Humanities and Cultural Studies, Tehran, Iran. (Corresponding Author)

2. M. A of Social Communication, Alametabatabai University, Tehran, Iran.

Received: May 8, 2022

Accepted: October 22, 2022

Available Online: November 27, 2022

Keywords:

Illustration, women, children's books, gender segregation, Hijabe

Abstract

The cover of the textbooks has been designed and written as the first communication medium between educational content and the audience of children with the aim of socialization of the next generation. A systematic review of book covers, as an interdisciplinary subject in the field of social sciences in general and in sociology, cultural studies, and also with a gender approach in the study of women in particular, new angles of power relations, roles reveal new perspectives on power relations, gender roles, and gender relations. This study was conducted to gender study of communication patterns between human characters by social semiotics approach. Regarding Representative, interactive and combined meaning 13 images from the total images on the cover were analyzed. The selection of these images has been done by studying all the images and taking into account the image which contains human personality. Findings show that gender segregation and maximum coverage –Hijab- of girls are the main features of the images on the cover. Images can be defined due to the gender stereotypes of the social roles of women and men. The highlighting on famous male historical figures, the emphasis on the maternal role of women, and the ignorance of their roles in the public sphere, along with the smaller number of female characters than men, have generally resulted in bias. As a result, cover images promote gender stereotypes in communicating and engaging audiences, socializing and motivating them.

Shafiei, S.S; Hoseinifar, S.Z. (2022). Gender study of images on the cover of elementary school textbooks from the perspective of social semiotics. *Sociology of Culture and Art*.

Corresponding author: Somayeh Sadat Shafiei

Address: Department of Social Studies, Institute of Humanities and Cultural Studies, Tehran, Iran.

Tell: +98-912-1896335

Email: ss.shafiei@ihcs.ac.ir

Extended Abstract

1- Introduction:

Functionally, the education sub-system, in addition to teaching science by socializing children from an early age, while promoting preferred values and norms, transmits teachings in accordance with the policies of the socio-cultural political system to children and, in fact, to the next generation. Regarding this, reaching consensus and harmony among students (as well as other related social institutions, especially the family) in line with the dominant values and beliefs, as well as unifying the behavior of activists, has led to the accomplishment of social order. Therefore, this sub-system plays an important role in every society.

In this regard, textbooks act as the main tools of this socialization and are the basis of children's explicit and implicit education. They help the teacher in conveying concepts and meanings, and at the same time, they clearly clarify the policies, educational policies, goals and performance methods directly and indirectly.

What insights do various approaches of social science studies have with textbooks? Cultural studies tell us that these images are not passive as it was debated, and it is by deciphering different texts that we can expose its ideological rules and introduce the level and patterns of communication hidden in the truth of the underlying power relations.

Hence, it seems that the images on the cover of text book are among the very important texts that are seen at the first glance and more than other parts of the book, and they firstly communicate with the learners and attract their attention. These images generally change less and represent the generational memories of different groups of students from the school levels. So, this research tries to answer these main questions:

- How are the gender relations represented in the text of these pictures, qualitatively?
- Are the presented models of the gender relationship in order to confirm the gender stereotypes or correct them?
- Are the images on the cover of these books reproducing traditional roles or are they aimed at condemning and rejecting these roles?

2- Methods:

This research analyzes the images on the cover of elementary school textbooks using the qualitative and productive method of social semiotics. Based on this, in the present research, the pictures of the covers of elementary school textbooks -published in the academic year 1401-1400- have been considered as the statistical population. All the images were examined and those with human characters were semiotically studied. Among all the images on the cover of this collection, 13 were selected in a purposeful way and analyzed as a statistical sample. The sampling criterion was the presence of male and female characters in the picture. Therefore, the images were carefully examined and those that contained natural symbols and did not contain human forms were discarded so that the analysis could proceed in a methodical manner. First of all, the images were analyzed from the perspective of social semiotics and based on Kress and Van Leeuwen's triple meta-roles based on Representative Structure, interactive structure and Compounded Structure. Then the images centered on gender, clothing style and lifestyle and the situations represented in objective conditions were analyzed.

3- Finding

Studying the pictures on the cover of the elementary level showed that the number of female characters drawn (37%) is less than that of men (58%). Female characters are less present in compound images. In the compound images, the basic principle and obvious characteristic is gender segregation, which has been carefully followed since the elementary books. The maximum hijab is the second characteristic of the depiction of girls in the textbook covers of this section. Therefore, in response to the first question of the research, it should be said that, as it appears from the images examined on the cover, the gender relationship is based on features such as the importance of the male gender in terms of the repetition index, the necessity of gender segregation, and the necessity of observing dress codes in order to cover the head and body for women.

No working women are seen in the pictures on the covers of the books. So, students cannot understand the social role of women in the public arena,

despite the abundance of female labor in the Iranian labor market, while the social roles of men are depicted in several cases. Therefore, in response to the second main question of the research, it should be said that by avoiding showing women in non-traditional roles and emphasizing the responsibility of these roles by men, as well as portraying women in the role of mothers in the private sphere, the images are consistent with the reproduction of traditional roles of women.

4- Conclusion:

Emphasizing the reproduction of the traditional roles of women-mothers and women-wives with the attribute of a caring role, is ignoring and disregarding the effective presence of women in the public sphere and distancing from the everyday reality of life; The fact that both in the life of rural women through continuous participation in agriculture, horticulture, handicrafts, and the like, and in the life of urban women through assuming multiple roles in the public arena, has given direction to the identity politics of today's Iranian

people. Textbooks must be realistic for communication and effectiveness. Otherwise, in the attacks of the cultural and media industries of this era, they can't accomplish their assigned mission.

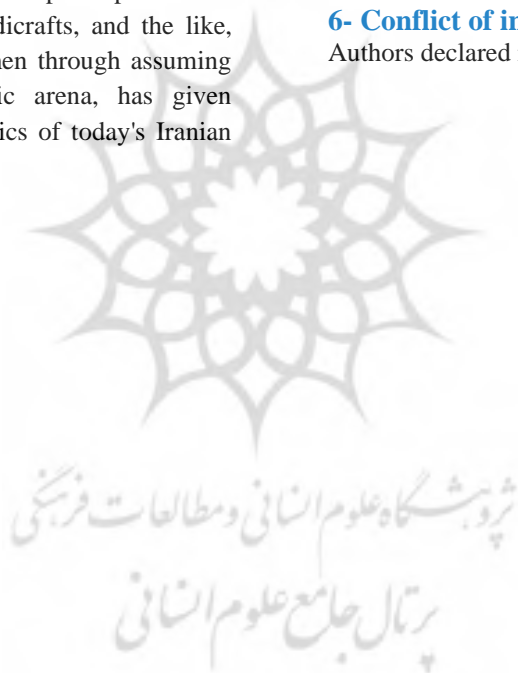
One of the rich and dynamic realities that shows itself to us more than ever in the past decades is the huge and passionate efforts of women and groups of enlightened men who have tried to change power relations towards gender equality and as a result criticize the desirable gender order of patriarchal ideology.

5- Authors' contributions

Somayeh Sadat Shafiei the corresponding author of this article, is Associate Professor, Department of Social Studies, Institute of Humanities and Cultural Studies, Tehran, Iran.

6- Conflict of interests

Authors declared no conflict of interest.

تحلیل نشانه‌شناختی تصاویر روی جلد کتب درسی با رویکرد مطالعات جنسیتی (مورد مطالعه: کتب درسی مقطع ابتدایی)

سمیه‌سادات شفیعی^{*۱}، سیده زهرا حسینی‌فر^۲

۱. دانشیار جامعه‌شناسی، پژوهشکده مطالعات اجتماعی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، تهران، ایران.

۲. کارشناسی ارشد علوم ارتباطات دانشگاه علامه طباطبایی، تهران، ایران.

چکیده

تصاویر روی جلد کتب درسی به‌مثابه اولین رسانه ارتباطی میان محتوای آموزشی و مخاطبان کودک و نوجوان در پیوند با محتوا در جهت جامعه‌پذیری نسل آتی طراحی و تألیف شده است. بررسی روشمند جلد آن‌ها با رویکرد جنسیتی در مطالعات زنان به‌طور خاص زوایای جدیدی از روابط قدرت، نقش‌های جنسیتی و نیز مناسبات دو جنس را آشکار می‌سازد. این پژوهش با هدف مطالعه عملکردها و سیاست‌های فرهنگی مرتبط با شکل‌گیری و قوام نظم جنسیتی مسلط انجام شده است. برای مطالعه جنسیتی الگوهای ارتباطی میان شخصیت‌های انسانی به روش کیفی و با رویکرد نشانه‌شناسی اجتماعی بر اساس سه محور معنای بازنمودی، تعاملی و ترکیبی به تحلیل ۱۳ تصویر از مجموع تصاویر روی جلد منتشره در سال‌های ۱۴۰۱-۱۴۰۰ می‌پردازد. انتخاب این تصاویر با بررسی کلیه تصاویر و بر حسب دربرداشتن شخصیت انسانی انجام شده است. یافته‌ها نشان می‌دهد تفکیک جنسیتی و پوشش حداکثری دختران ویژگی اصلی تصاویر روی جلد است. تصاویر در امتداد کلیشه‌سازی جنسیتی از نقش‌های اجتماعی زنان و مردان قابل تعریف است. برجسته‌سازی چهره‌های تاریخی مذکر، تأکید بر نقش مادری و بی‌اعتنایی به نقش‌های زنان در حوزه عمومی، در کنار تعداد کمتر شخصیت‌های زن نسبت به مرد در کلیت امر سوگیرانه است. در نتیجه، تصاویر روی جلد در ارتباط‌گیری و جلب نظر مخاطبان، جامعه‌پذیری و انگیزه بخشی آنان به ترویج کلیشه‌های جنسیتی می‌پردازد.

تاریخ دریافت: ۱۸ اردیبهشت ۱۴۰۱

تاریخ پذیرش: ۳۰ مهر ۱۴۰۱

تاریخ انتشار: ۶ آبان ۱۴۰۱

واژه‌های کلیدی: تصویرگری، زنان، نشانه‌شناسی، تفکیک جنسیتی، حجاب.

استناد:

* نویسنده مسئول: سمیه‌سادات شفیعی

نشانی: گروه مطالعات اجتماعی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، تهران، ایران.

تلفن: ۰۹۱۲۱۸۹۶۳۳۵

پست الکترونیک: ss.shafiei@ihcs.ac.ir

۱- مقدمه و بیان مسئله

خرده نظام آموزش و پرورش به لحاظ کارکردی علاوه بر آموزش علم با جامعه‌پذیری کودکان از سنین پایین ضمن ترویج ارزش‌ها و هنجارهای مرجع، به انتقال آموزه‌های منطبق با خطمشی‌های نظام سیاسی اجتماعی فرهنگی به کودکان و در حقیقت نسل آتی می‌پردازد. بر این اساس رسیدن به وفاق و هم‌نوایی آحاد دانش‌آموزان (و نیز نهادهای اجتماعی مرتبط و بطور اخص خانواده) در راستای ارزش‌ها و باورهای مسلط و نیز یگانه‌سازی منش‌های کنشگران منجر به تحقق نظم اجتماعی شده و از این رو این خرده نظام نقش مهمی در حفظ کلیت نظام در هر جامعه‌ای دارد. موضوع هویت جنسیتی و مناسبات دو جنس از جمله مفاد برنامه‌های فرایند اجتماعی‌سازی در خرده نظام آموزش و پرورش است که مردان و زنان آینده را برحسب قواعد و آموزه‌هایی برای زندگی مطلوب آتی تربیت و مهیا می‌سازد و به‌طور مستقیم و غیرمستقیم حیات اجتماعی آنان را در حوزه خصوصی و عمومی برحسب عهده داری نقش‌های اجتماعی دستخوش تأثیراتش می‌کند. دستیابی به هویت مشترک ما و آن‌ها بر حسب دوشقی زنانه/مردانه، تشخیص امر بهنجار/نابهنجار و نقش‌های اجتماعی درخور یا ناپسند، استیلای استانداردها و انضباط منشی در تعامل دو جنس و مواردی از این دست بخشی از این جامعه‌پذیری است.

در این راستا کتب درسی به‌عنوان ابزاری‌های اصلی این جامعه‌پذیری عمل کرده و مبنای آموزش‌های صریح و تلویحی کودکان هستند. آن‌ها باریگر معلم در انتقال مفاهیم و معانی بوده و در عین حال خطمشی‌ها، سیاست‌های آموزشی تربیتی، اهداف و شیوه عملکردها را بطور مستقیم و غیر مستقیم دقیقاً روشن می‌سازند. مصرف آنان بعنوان کالایی فرهنگی به تقویت هویت فرهنگی کنشگر می‌انجامد^۱. تجربه پاندمی کووید ۱۹ نشان داد با وجود بحران گسترده و تحولات ناشی از آن در شکل استقرار میان مدت و بلندمدت آموزش از راه دور در جهان، کتب درسی همچون گذشته در تعامل مستمر با دانش‌آموزان بوده‌اند. آن‌ها علاوه بر محتوای علمی خود بر حسب شاخه‌های علم، با انتقال معانی موجبات فراگیری ارزش‌ها و هنجارهای مختلف را در کودکان فراهم آورده و از جمله شاکله اصلی نظم جنسیتی را در ذهنشان پی می‌ریزد. این معانی از طریق مشروعیت بخشی یا مشروعیت زدایی در خدمت تأیید، تحکیم یا به چالش کشیدن و براندازی روابط قدرت عمل می‌کنند. به‌ویژه اهمیت تصاویر در جذب مخاطبان کم سن و سال که بیش از ویژگی‌های متنی با عناصر بصری کتاب ارتباط گرفته و بر حسب رنگ‌ها، طرح‌ها و ترکیب‌بندی آن‌ها تصاویر را درونی می‌سازند قابل تأمل است. نکته حائز اهمیت آنکه به نظر می‌رسد در بازنگری و تغییرات کتب درسی در سال‌های اخیر بیش از پیش فراگیری سرگرم‌کننده مهم شمرده شده و برای ارائه محتوای جذاب بصری آنان تلاش‌های آشکاری انجام شده است.

رویکردهای مختلف مطالعات علوم اجتماعی در مواجهه با کتب درسی چه بصیرت‌هایی با خود دارد؟ مطالعات فرهنگی به ما می‌گوید که این تصاویر چنانکه پیش‌تر گفته شد منفعل نیستند و با رمزگشایی از متون مختلف است که می‌توان به افشای قواعد ایدئولوژیک آن پرداخته و با کشف نو، میزان و الگوهای ارتباطی نهفته در حقیقت روابط قدرت مستتر را معرفی نمود. مطالعات جنسیت نیز در همین راستا با توجه به اصل تأثیر این الگوها بر درک فراگیران از هویت جنسیتی و جایگاه اجتماعی‌شان به دنبال واکاوی این متون برحسب مؤلفه‌هایی چون تبعیض جنسیتی، شکاف جنسیتی، کلیشه‌های جنسیتی و از این دست به‌عنوان مکانیسم‌های بقای پدرسالاری است؛ نظامی که به‌طور تاریخی با فرودست انگاری زنان، محدودیت‌های جدی و سازماندهی‌شده‌ای بر دستیابی آنان به منابع قدرت اعمال می‌کند. رز در کتاب خود در خصوص کلیشه‌های زنانه و مردانه می‌نویسد: دخترها عموماً تحت عنوان کلیشه زن منفعل و احساسی تعریف شده‌اند و پسرها تحت عنوان مردان فعال و عقلانی؛ مردان به جهان بیرون می‌روند و زنان با خانواده (محیط خصوصی) مرتبط می‌شوند (رز، ۱۳۹۴: ۱۵۶). کلیشه‌های جنسیتی پتانسیل‌های دانش‌آموزان را برای رشد و پیشرفت محدود می‌کند (روحانی و دیگران، ۱۳۹۳). بسیاری از تصاویر به عنوان الگو ترسیم شده‌اند و واقعیت موجود را به تصویر نکشیده‌اند. برخی خود الگوها با واقعیت بسیار متفاوت هستند و طراحی شده‌اند تا واقعیت را جرح و تعدیل کنند. بسیاری از الگوهای دینی به این ترتیب کار می‌کنند. برای مثال می‌دانیم که یک شخص

^۱. برای مطالعه بیشتر درباره رابطه هویت فرهنگی و مصرف کالاهای فرهنگی در بین زنان بنگرید به عزیزپوران و مرداری (۱۴۰۰)

کاتولیک باید به شیوه‌ای خاص رفتار کند، لکن این الگو به‌جای اینکه بیانگر رفتار فرد باشد، عملاً در حکم راهنما و محرک به این طور رفتار، عمل می‌کند؛ الگو انگیزه‌ای برای بهتر شدن است. (لاروسو، ۱۳۹۸: ۸۵)

بر اساس آنچه گفتیم به نظر می‌رسد تصاویر روی جلد از جمله متون بسیار مهمی هستند که در نگاه نخست و بیش از سایر بخش‌های کتاب دیده می‌شوند و در برقراری ارتباط با فراگیران و برانگیختن کشش و احساسات و جلب توجه آنان حرف اول را می‌زنند. این تصاویر عموماً کمتر تغییر می‌کنند و خاطرات نسلی گروه‌های مختلف دانش‌آموزان را از مقاطع تحصیلی رقم می‌زنند. هرچند به فراخور تحقیقاتی درباره تصاویر کتاب‌های درسی و غیردرسی انجام شده اما تاکنون تصاویر جلد کتب درسی به‌عنوان مهم‌ترین ابزار آموزش همگانی به‌ویژه در مقطع تأثیرگذار و آینده‌ساز ابتدایی مورد بررسی قرار نگرفته‌اند. این تحقیق با هدف مطالعه عملکردها و سیاست‌های فرهنگی مرتبط با شکل‌گیری و قوام نظم جنسیتی مسلط انجام شده و به بررسی نشانه‌های تصویری به‌منزله حاملان معنا می‌پردازد. بنابراین تحقیق حاضر کندوکاوی پیرامون قدرت و ایدئولوژی است و از معانی آشکار و مستتر در تصاویر سخن می‌گوید که جان‌مایه ارزش‌ها، تنظیم‌کننده کنش‌ها، هنجارها و قواعد است. در این راستا پرسش‌های اصلی تحقیق به شرح ذیل است:

- مناسبات دو جنس از نظر کیفی در متن این تصاویر چگونه بازنمایی شده‌اند؟
- الگوهای ارائه شده از روابط دو جنس در جهت تأیید کلیشه‌های جنسیتی است یا اصلاح آن؟
- آیا تصاویر روی جلد این کتاب‌ها به بازتولید نقش‌های سنتی پرداخته و یا در جهت مذمت و طرد این نقش‌ها برآمده‌اند؟

۲- پیشینه پژوهش

۲-۱: پیشینه تجربی

اهمیت دروس مقطع دبستان به گونه‌ای است که کتاب‌های درسی به لحاظ محتوایی و تصویری همواره هدف مطالعه پژوهشگران داخلی و خارجی قرار گرفته است، ویتزمن و همکارانش (۱۹۷۲) در پژوهش خود بر روی کتاب‌های درسی نشان می‌دهند زنان عمدتاً در قالب نقش‌های سنتی و انجام فعالیت‌های خانگی به تصویر کشیده شده‌اند، اما مردان بیشتر در قالب نقش‌های غیرسنتی و انجام فعالیت‌های خارج از خانه نمایش داده شده‌اند. بلانت (۱۹۹۰) به این نتیجه رسیده که کلیشه‌های جنسیتی و تفکرات قالبی در خصوص نقش‌های جنسیتی به اشکال و درجات گوناگون انعکاس می‌یابد؛ زنان عمدتاً در قالب نقش‌های سنتی و انجام فعالیت‌های خانگی، اما در مردان بیشتر در قالب نقش‌های غیرسنتی و انجام فعالیت‌های خارج از خانه به تصویر کشیده شده‌اند. لی و کولینز (۲۰۰۸) با تحقیق بر روی کتاب‌های درسی زبان انگلیسی در هنگ‌کنگ نشان دادند در ۹۴ درصد از مجموع دفعاتی که کلمات مذکر و مؤنث باهم بکار گرفته شده‌اند، ابتدا کلمه مذکر و سپس کلمه مؤنث آمده است. دامایانتی^۱ (۲۰۱۴) در بررسی کتب مصور مقطع ابتدایی در اندونزی به عدم تعادل جنسیتی در کتاب‌ها اشاره داشته و مدعی است تصاویر به‌زعم او نوعی بازنمایی جنسیتی سوگیرانه است؛ درست مانند کتب درسی دهه ۶۰ و ۷۰ میلادی در غرب و پیش از اجرای تصحیح سیاسی^۲. یافته‌های او نشان داد زنان وابسته‌تر از مردان و همچنین به‌عنوان تحسین‌کنندگان عملی که توسط مردان انجام می‌شود به تصویر کشیده شده‌اند. ایده کلی که از تصاویر برمی‌آید به شکلی القا می‌کند که در فرآیندهای «انجام»، زنان به یک شریک نیاز دارند درحالی‌که مردان تمایل بیشتری به استقلال دارند. الخلیدی^۳ (۲۰۱۶) در تحقیقش که به روش کمی و جامعه آماری کتب درسی منتشر شده، اردن در فاصله سال‌های ۲۰۱۶-۲۰۱۵ انجام شده بود دریافت زنان به طور تصادفی و غیر سیستماتیک در برنامه درسی اردن تصویرسازی شده‌اند. مطالعات ناندی^۴ و همکاران (۲۰۲۰) درباره کتب درسی بنگال غربی که به روش کمی-کیفی انجام شد نشان داد تصویرسازی از شخصیت زنان سوگیرانه‌تر است. به لحاظ کمی نیز تصاویر زنان در سه بخش از مجموعه بخش‌های مورد مطالعه غایب است.

^۱ .Damayanti

^۲ . political correctness

^۳ . Alkhalidi

^۴ . Nandi

افشانی و دیگران (۱۳۸۸) با تکنیک تحلیل محتوا به بررسی تصاویر کتاب‌های فارسی مقطع ابتدایی پرداخته و به این نتیجه رسیدند که تصاویر جنس مذکر به‌وضوح بیشتر از مؤنث است. زنان بیشتر در نقش‌های کودکی و نوجوانی و مردان عمدتاً در نقش‌های بزرگ‌سالی به تصویر کشیده شده‌اند. هم‌چنین، خویشاوندان مذکر به‌نحوی چشم‌گیر بیش از خویشاوندان مؤنث منعکس شده‌اند. اگرچه در سالیان اخیر تعداد و تنوع مشاغل معرفی شده بیشتر شده، ولی نسبت مشاغل زنانه کمتر و نسبت مشاغل مردانه بیشتر شده است. عابدینی بلترک و دیگران (۱۳۹۳) در بررسی تصاویر کتاب‌های درسی به تصاویر جنسیتی و نقش‌های شغلی پرداخته است. ۹ جلد از کتاب سال تحصیلی ۱۳۹۳-۱۳۹۲ مورد بررسی قرار گرفت. نتایج حاصل از تحلیل داده‌ها نشان داد که نقش‌های شغلی در کتاب‌های درسی عمدتاً به مردان تعلق دارد و نقش شغلی زنان کم‌رنگ یا مورد اشاره قرار نگرفته است. فروتن (۱۳۸۹) با استفاده از تکنیک تحلیل محتوا، متن کتاب‌های درسی ۱۳۸۹-۱۳۸۸ را مطالعه کرده است. یافته‌های تحقیق او نشان‌دهنده غلبه چشمگیر فراوانی اسامی و تصاویر مردان نسبت به اسامی و تصاویر زنان است. در الگوها و ویژگی‌های کارهای داخل و خارج خانه، ترکیب بعد خانواده برحسب جنس فرزندان و فعالیت‌های ورزشی نیز سوگیری جنسیتی به خوبی نمایان هستند.

مقاله روحانی و دیگران (۱۳۹۳) به تصاویر کتاب‌های دوره متوسطه پرداخته و نشان داد از نظر فراوانی مردان و زنان در فعالیت‌های سیاسی و اجتماعی و نوع محیط، تبعیض جنسیتی به نفع مردان وجود دارد و از منظر فعالیت‌های شخصی و آموزشی، فعالیت چشمگیرتر در زنان مشاهده می‌شود. مقاله محمدتقی نژاد و دیگران (۱۳۹۴) بیانگر آن است که حدود ۶۰ درصد تصاویر مربوط به جنس مذکر و حدود ۴۰ درصد آن‌ها مربوط به جنس مؤنث است. جنس مؤنث بیشتر در سنین کودکی به تصویر کشیده شده است و در سنین بالاتر در نقش مادری، معلمی و پرستاری قرار گرفته‌اند؛ ولی جنس مذکر بیشتر در سنین جوانی نمایش داده شده‌اند که عهده‌دار مشاغل تخصصی، سخت، حرفه‌ای، تولیدی و خدماتی هستند.

مروری بر پیشینه پژوهش حاکی از یافته‌های مهمی است: در بعد بصری، تصویرسازی از زنان عمدتاً در قالب نقش‌های سنتی، در حین انجام امور خانه، در ارتباط با سایرین و مردان بیشتر در قالب نقش‌های غیر سنتی، مشغول انجام فعالیت‌های خارج از خانه و کنش‌های مستقل، تخصیص نقش‌های شغلی به مردان، هم پیوند دانستن فعالیت‌های سیاسی، اجتماعی با مردان و فعالیت‌های شخصی، آموزشی با زنان، نسبت نابرابر تصاویر مردان به زنان به لحاظ کمی، از بعد متنی اولویت کاربرد کلمه مذکر بر کلمه مؤنث، در مجموع، در جهت تأکید بر کلیشه‌سازی جنسیتی و تداوم نقش‌های سنتی برای زنان محسوب می‌شود.

۲-۲: ملاحظات نظری

الف- مفاهیم و تعاریف

نشانه‌شناسی: یکی از روش‌های تحلیل متون است که به فرایند تولید معنا در وجوه فرهنگی می‌پردازد. نشانه‌شناسی جعبه کاملی از ابزارهای تحلیلی برای تجزیه تصویر و یافتن نحوه عمل آن با نظام گسترده‌تر معنا ارائه می‌کند (رز، ۱۳۹۴: ۱۴۳). جنسیت: شامل رفتارها، نقش‌های اجتماعی و اندیشه‌های اجتماعی است که فرهنگ حاکم بر هر جامعه‌ای آن را به عهده دو جنس زن و مرد می‌گذارد. در ارتباط با نقش‌های جنسیتی افکار قالبی در مورد هر دو جنس در جامعه مشاهده می‌شود که دامنه انتظارات را از هر دو جنس طرح ریخته و تعیین می‌کند (نرسیسیانس، ۱۳۸۵: ۱۵). هویت جنسی: جنسیت مهم‌ترین عاملی است که به تجربه فرد سامان می‌دهد، ساختار اجتماعی و فرهنگی همه جوامع انسانی به شدن متأثر از تفاوت‌های جنسیتی است که غالباً علمی یا طبیعی نمایانده می‌شوند، اما در واقع برساخته اجتماع‌اند و به‌ویژه متأثر از تصورات قالبی و ایدئولوژی‌های جنسیتی هستند (جنکینز، ۱۳۸۴: ۲۷۴). تفکیک جنسیتی: این اصطلاح که از دو واژه تفکیک و جنسیت تشکیل شده است به‌طور کلی به فرایند جداسازی زنان و مردان در محیط‌های مختلف گفته می‌شود که با اهداف گوناگونی مثل جلوگیری از اختلاط غیرضروری زن و مرد، افزایش امنیت زنان در برابر جرائم و آزارهای جنسی، جلوگیری از ارتکاب گناه و ... اعمال می‌شود. گاهی به‌صورت الگویی مشخص و به‌صورت آگاهانه از سوی دولت‌مردان اعمال می‌شود و گاهی به‌صورت خودبه‌خودی اتفاق می‌افتد، به این معنی که افزایش حضور یکی از دو جنس در یک فضا منجر به عدم حضور دیگری می‌شود

(تولایی و دیگران، ۱۳۹۴). تبعیض جنسیتی: به معنای انحصاری نمودن مجامع، موقعیت‌ها، مزایا و مواهب در هر جامعه به‌صورتی که یک جنس از آن برخوردار و دیگری از آن محروم شود (شهشهانی، ۱۳۷۴: ۲۳).

ب- مبانی نظری

نشانه‌شناسی دغدغه تأثیرهای اجتماعی معنا را دارد. ویلیامسون و گلدمن، هر دو نشانه‌شناسی را به منزله روشی برمی‌گزینند که می‌تواند به آن‌ها کمک کند تا با نفوذ در خود آیینی و واقعیت آشکار آگاهی‌ها، وجه ایدئولوژیک آن‌ها را برملا کنند (رز، ۱۳۹۴: ۱۴۶). با تلفیق رویکرد ساختارگرایی سوسور و کارکردگرایی هالیدی و با تأثیر از مطالعات فرهنگی به عنوان سنت انگلوساکسون^۱ نشانه‌شناختی، رویکرد نوینی به نام نشانه‌شناسی اجتماعی بنیان گذاشته شد (حسن‌پور اسلانی و صدیقی، ۱۳۹۳: ۱۴). نشانه‌شناسی اجتماعی تحلیلی است که با درک سیاسی موقعیت‌های خوانشی ممکن می‌شود (اکبرزاده جهرمی، فرقانی، ۱۳۹۰: ۱۴۵). یکی از تفاوت‌های نشانه‌شناسی اجتماعی با نشانه‌شناسی سنتی در این است که نشانه‌شناسی اجتماعی توجه خود را نه به نشانه‌ها، بلکه بر معنای اجتماعی و کل فرایندها، یعنی متن، می‌گذارد (اکبرزاده جهرمی و فرقانی، ۱۳۹۰: ۱۴۶). نشانه‌شناسی اجتماعی با رویکردهای متفاوتی بروز و ظهور یافته که همگی نشأت گرفته از آثار مایکل هالیدی (۱۹۷۸) و (۱۹۸۴) است. در این پژوهش نیز تحلیل روش‌مند کرس و ون لیوون برگرفته از رویکرد هالیدی است. در این رویکرد، کرس و ون لیوون سه فرا نقش «بازنمایی، تعاملی و متنی» را تعریف کردند. معتقدند تفکیک این سه سطح از معنا در تحلیل متون تصویری شیوه‌ای نظام‌مند برای واسازی و آشکار کردن الگوهای نهانی آن‌هاست؛ روشی برای بیرون کشیدن معناهای پنهان در دل تصاویر (سجودی، یزدی طباطبایی، ۱۳۹۳: ۱۹۵ به نقل از اسلازمن، ۲۰۰۶).

فرا نقش بازنمایی: این فرا نقش به این سؤال پاسخ می‌دهد که این تصویر درباره چیست؟ چه موضوعی به نمایش گذاشته شده است؟ اشخاص به چه کاری مشغول‌اند؟ (نظری طرهان و صابری، ۱۳۹۶: ۱۲۱). معنای بازنمایی شده در تصویر پیش از هر چیز با به تصویر کشیدن افراد، اشیاء، مکان‌ها و در معنای عام مشارکین^۲ انتقال داده می‌شود. کرس و ون لیوون برای «موضوع‌ها» و «عناصر» در تصویر از عبارت کلی «مشارکین» استفاده می‌کنند و برای این منظور دو الگوی بازنمایی روایی و مفهومی را معرفی می‌کنند (اکبرزاده جهرمی و فرقانی، ۱۳۹۰: ۱۴۸). الگوی نخست بر رویدادها و کنش‌های مربوط به مشارکین در متن متمرکز است. الگوی دوم، مشارکین را بر اساس وجود ایستا یا بی‌زمان آن‌ها بازنمایی می‌کند. در استفاده از الگوی بازنمایی روایی در تحلیل تصویری که در آن دو نفر در حال گفتگو با هم هستند، جنبه‌های روابط مشارکین، کنش/واکنش آن‌ها، فعال/منفعل بودن افراد و متعامل/غیرمتعامل بودن کنش‌های افراد مطالعه می‌شود. در الگوی بازنمایی مفهومی نیز بر ساختارهای مفهومی توجه می‌شود و جنبه‌های «تعریف»، «تحلیل» یا «طبقه‌بندی» مشارکین (شامل افراد، مکان‌ها و اشیاء) مطالعه می‌شود. با استفاده از این جنبه معنا، هویت، طبقه و گروه مشارکین بازنمایی می‌شود.

فرانقش تعاملی: اولین عاملی که کرس و ون لیوون در فرا نقش تعاملی ذکر می‌کنند «جهت نگاه مشارکت‌کنندگان» موجود در تصویر است. چگونگی قرارگرفتن آن‌ها در تصویر، معنای تعاملی تصویر را شکل می‌دهد. گاه تصویر خطاب مستقیم ایجاد می‌کند. در این موارد تولیدکننده، از تصویر برای تأثیر بر بیننده و فراخواندن^۳ او بر عملی یا باوری استفاده می‌کند. هنگامی که اشخاص درون تصویر به بینندگان نگاه می‌کنند، با آن‌ها تماسی برقرار می‌کنند و برداری از خط دید آن‌ها تشکیل می‌شود. کرس و ون لیوون چنین تصاویری را «فراخواننده» می‌نامند. در این تصاویر شخصیت‌های درون تصویر از بینندگان چیزی می‌خواهند. از آن‌ها درخواستی دارند یا اینکه آن‌ها را سرزنش می‌کنند. عدم حضور چنین تماسی نوع نگاه ما را به شخصیت‌ها تغییر می‌دهد. در چنین مواقعی جدایی میان خود و سوژه صورت می‌گیرد. چنین تصاویری را «نشان‌دهنده»^۴ می‌نامند. دومین

^۱ . مطالعات فرهنگی در انگلستان به فرهنگ با دیدگاهی سیاسی می‌پردازد. درصدد فهم فرهنگ در تمامی اشکال پیچیده آن و تحلیل بسترهای اجتماعی و سیاسی‌ای است که فرهنگ در آن تبلور می‌یابد (فاضلی و قلیچ، ۱۳۹۲: ۶۱). در واقع آنچه در مطالعات فرهنگی بریتانیا با عنوان خوانش انتقادی در نظریه دریافت، مذاکره بر سر معنا و ارتباط میان فرهنگ و سیاست مطرح شده است مدنظر نشانه‌شناسی اجتماعی قرار گرفته است.

^۲ . participants

^۳ . demand

^۴ . offer

عامل اندازه قاب است که در انواع متفاوت نمای نزدیک، نمای متوسط، نمای دور در درگیری مخاطب با تصویر تأثیرگذار است. سومین عاملی که در درک بینندگان از تصویر تأثیر شگرفی دارد زاویه دید است. زاویه دید بر سه قسم است: زاویه دید عمودی بالا، زاویه دید هم‌سطح چشم، زاویه دید عمومی پایین (رضایی و سجودی، ۱۳۹۴: ۱۹۵).

فرانقش متنی: این فرا نقش می‌خواهد بگوید که تصویر چگونه شکل می‌گیرد و چگونه متنیت بصری پیدا می‌کند. فرا نقش متنی از طریق سه نظام به یکدیگر مرتبط می‌شوند: «ارزش اطلاعاتی»، به محل قرار گرفتن عناصر یک چیدمان پرداخته و با توجه به چپ/راست، مرکز/حاشیه و بالا یا پایین قرار گرفتن عناصر، ارزش‌های اطلاعاتی خاصی به آن‌ها می‌دهد. برای نمونه جای‌گیری چپ-راستی در فرهنگ غربی ساختارهای «تثبیت شده-نو» را ایجاد می‌کند. عناصری که در چپ قرار دارند، به‌مثابه عناصر معین، از پیش موجود و شناخته‌شده هستند و عناصری که در سمت راست قرار دارند، به‌مثابه عناصر نو هستند. به همین ترتیب، «بالا» دلالت بر «ایده آل» و «واقعی» بودگی (آرمانی، ایده‌آل انتزاعی یا مفهوم کلی) اطلاعات دارد و در مقابل، بخش‌های تحتانی با جزئیات علمی یا واقعی ارتباط دارد. «قاب» قاب تصویر نشان می‌دهد که عناصر یک ترکیب می‌توانند هویت‌های متمایز معینی داشته باشند یا به‌صورتی وابسته به هم بازنمایی شوند. حضور یا نبود ابزارهای قاب‌بندی، عناصر یک تصویر را به هم متصل کرده یا آن‌ها را از همدیگر جدا می‌کند. «برجستگی» بعضی از عناصر از طریق پیش‌زمینه یا پس‌زمینه، اندازه نسبی، کنتراست در قدرت صدا یا رنگ، درخشانی و غیره ایجاد می‌شود.

۳- روش پژوهش

این پژوهش به روش کیفی و با رویکرد نشانه‌شناسی اجتماعی به تحلیل تصاویر روی جلد کتب درسی مقطع ابتدایی می‌پردازد. بر این اساس، در تحقیق حاضر تصاویر جلد کتب درسی مقطع ابتدایی به‌عنوان جامعه آماری در نظر گرفته شده است. همه تصاویر بررسی شده و مواردی که دارای شخصیت انسانی هستند مورد مطالعه نشانه‌شناسانه قرار گرفت.

جامعه آماری شمال کلیه تصاویر روی جلد کتاب‌های درسی مقطع ابتدایی منتشرشده در سال تحصیلی ۱۴۰۱-۱۴۰۰ است که به شیوه تمام شماری مورد بررسی قرار گرفته است. از میان کل تصاویر روی جلد این مجموعه ۱۳ مورد به شیوه هدفمند انتخاب^۱ و به عنوان نمونه آماری مورد تحلیل قرار گرفت. معیار نمونه‌گیری، وجود شخصیت زن و مرد در تصویر بود. لذا تصاویر به دقت مورد بررسی قرار گرفته و مواردی که حاوی نمادهایی طبیعی و فاقد سوبه‌های انسانی بود کنار گذاشته شد تا تحلیل به شیوه‌ای روشمند پیش رود.

در وهله نخست تصاویر از منظر نشانه‌شناسی اجتماعی و بر اساس فرا نقش‌های سه‌گانه کرس و ون لیوون مبتنی بر نقش‌های بازنمودی^۲، تعاملی^۳ و ترکیبی^۴ بررسی شدند و پس‌از آن تصاویر با محوریت جنسیت، سبک پوشش و سبک زندگی و موقعیت‌های بازنمایی شده در شرایط عینی تحلیل شدند. بر این اساس اشتراکات مفهومی تصاویر بر اساس تم‌های اصلی مورد تحلیل قرار گرفت. در مرحله بعد نویسندگان مقاله با تمرکز بیشتر، تصاویر دارای چند شخصیت انسانی که بتوان بر اساس نمادها و قراین، استنباط جنسیتی از آن‌ها داشت را به‌طور موردی از منظر نشانه‌شناسی اجتماعی مورد تحلیل قرار دادند.

در رابطه با روایی مارشال و راس من^۵ (۲۰۱۴) معتقدند «پژوهشگر می‌تواند اثبات کند که تحقیق به‌صورت دقیق مشخص است و می‌توان آن را شرح داد یا وصف کرد. سپس تحقیق مزبور باید از نظر کسانی که واقعیت‌های اصول را شناسایی می‌کنند قابل اعتبار باشد» (مارشال و راس من، ۱۳۸۱: ۱۹۷-۱۹۶). لینکن و کوبا تماس طولانی با محیط پژوهش، مشاهده مستمر، بررسی از زوایای مختلف، تبادل نظر با هم‌تایان، کفایت مراجع و کنترل از سوی اعضا را در جهت تأمین اعتبار در روش کیفی بر می‌شمرند (حریری، ۱۳۸۵: ۶۶). بدین ترتیب با مشخص کردن دقیق طرح تحقیق و تعریف مفاهیم سعی شد تا بر میزان

^۱ در نمونه‌گیری هدفمند که از انواع نمونه‌گیری‌های غیرتصادفی است، مواردی وارد می‌شوند که بر حسب قضاوت پژوهشگر یا پژوهشگران دارای حداکثر اطلاعات لازم بر حسب معیارهای از پیش تعریف شده را دارا می‌باشند. سرایی، حسن، مقدمه‌ای بر نمونه‌گیری، تهران: سمت.

^۲ representative structure

^۳ interactive structure

^۴ compounded structure

^۵ Marshall and Rossman

روایی افزوده شود. رجوع مکرر به یافته‌ها و نیز ارسال آن برای برخی پژوهشگران مرتبط با موضوع برای بررسی یافته‌ها از روش‌های احصای روایی بوده است. پژوهش از ابتدا به‌عنوان پژوهشی میان‌رشته‌ای و با کسب نظر اساتید مطالعات فرهنگی، مطالعات زنان و جامعه‌شناسی و تبادل نظر با ایشان طراحی و اجرا شد. این فضای تعاملی و نیز مطالعه منابع توصیه‌شده امکان بررسی موضوع از زوایای مختلف را فراهم آورد. از سوی دیگر محققان شخصاً پیش از شروع پژوهش با انجام مطالعات تحقیقاتی قبلی و انتشار یافته‌ها بر موضوع اشراف داشته‌اند و این تسلسل پژوهشی باریگر آنان در طراحی تحقیق و اجرای آن بوده است. ضمن اینکه تحقیق در قالب طرح پژوهشی زیر نظر استادی متخصص به عنوان هدایتگر تحقیق انجام پذیرفته است. این همه بر میزان واقعی بودن توصیف‌ها و یافته‌های پژوهش افزوده و اعتبارپذیری آن را تأمین می‌کند.

۴- تحلیل یافته‌ها

۴-۱- یافته‌های توصیفی

جدول (۱): تعداد کل شخصیت‌های مذکر و مؤنث از مجموع تصاویر روی جلد کتب درسی مقطع ابتدایی سال تحصیلی ۱۴۰۱-۱۴۰۰

مقطع	تعداد کل جنسیت مذکر	درصد	جدد کتاب‌های دارای جنسیت مذکر	تعداد کل جنسیت مؤنث	درصد	جدد کتاب‌های دارای جنسیت مؤنث
اول	۱۲	۸۰	فارسی، نگارش، علوم	۳	۲۰	فارسی، نگارش
دوم	۴	۴۰	هدیه‌های آسمان، فارسی	۶	۶۰	قرآن، علوم، ریاضی
سوم	۱۲	۴۶	ریاضی، فارسی، قرآن، مطالعات اجتماعی	۱۴	۵۴	علوم، هدیه‌های آسمانی، ریاضی، فارسی، قرآن، مطالعات اجتماعی
چهارم	۷	۷۸	مطالعات اجتماعی، هدیه‌های آسمان	۲	۲۲	علوم، هدیه‌های آسمان
پنجم	۶	۷۵	علوم، مطالعات اجتماعی	۲	۲۵	مطالعات اجتماعی
ششم	۱۷	۷۴	فارسی (مهارت خواندن)، فارسی (مهارت نوشتن)، مطالعات اجتماعی، هدیه‌های آسمان	۶	۲۶	مطالعات اجتماعی، هدیه‌های آسمان
جمع	۵۸	۶۳	-	۳۳	۳۷	-

جدول بالا که بر اساس تعداد کل جنسیت به تصویر کشیده شده بر روی جلد کتب مقطع ابتدایی ترسیم‌شده نشان می‌دهد بازنمایی سوژه مذکر در تصاویر کتاب‌های درسی بیشتر از مؤنث است. جمعاً در ۶۳ درصد تصاویر روی جلد جنسیت‌های مذکر و در ۳۷ درصد جنسیت‌های مؤنث ترسیم‌شده است.

تصویر شماره (۱)

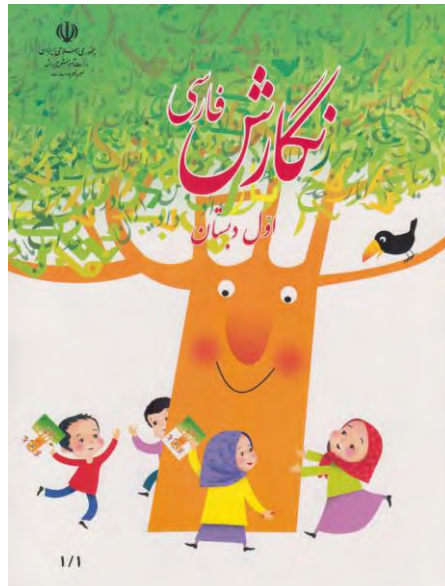
معنای بازنمودی: یک دختر و پسر در این تصویر مشاهده می‌شوند که کتاب فارسی اول دبستان را در دست دارند. پایه اول دبستان به نوعی اولین پایه رسمی آموزش و پرورش و حلقه ارتباط میان کودکی و دوران مدرسه است، از این‌رو هنوز عالم کودکی غالب است. کودکانی که در میان گل‌ها تصویر شده‌اند، نمادی از شکوفه‌ها هستند، در واقع کودکان ثمره زندگی یک خانواده را تشکیل می‌دهند که در اینجا به شکوفه و گل تشبیه شده‌اند. تصویر الگوی مفهومی دارد. به لحاظ مفهومی تفاوت‌هایی مثل جایگاه بالاتر و عمده‌تر مردان، منتسب به وضعیت قرار گرفتن شخصیت پسر در تصویر و جایگاه پایین‌تر و کم‌اهمیت‌تر دختران دیده می‌شود. همین‌طور با وجود عدم رسیدن به سن تکلیف در این پایه تحصیلی، دو جنس دختر و پسر از نظر پوشش سر متفاوت ترسیم شده‌اند. حجاب دخترک کامل و بدون نمایش کوچکترین تار مویی در جهت ترغیب مخاطبان خردسال به ضرورت حفظ پوشش دختران قابل تعریف است.

مشارکین در موقعیت فعال قرار دارند، با این تفاوت که کتاب‌خوانی پسر دلالت بر کنش معطوف به هدف، منطقی، شایسته بودن کنش مردانه و تماشای گل از سوی دختر دلالت بر کلیشه زن احساسی، بازیگوش و چه‌بسا سر به هوا دارد.

معنای تعاملی: تصویر از نمای دور گرفته شده و کودکان در اندازه کوچکی تصویر شده‌اند. چهره دختر و پسر حاکی از معصومیت کودکانه‌ای است. نگاه پسر به کتابی است که در دست دارد، نگاه دختر به گلی است که در دستش گرفته. چهره مشارکت‌کنندگان از روبرو ترسیم شده و تعاملی با مخاطب دارند. از طرفی تماس چشمی میان مخاطب و مشارکین وجود ندارد و تصویر نشان‌دهنده است.

معنای ترکیبی: متن و رنگ‌های شاد و روشن در جهت افزایش جذابیت استفاده شده است. زمینه سفید نیمی از کتاب را به خود اختصاص داده است. رنگ‌های با مایه‌های صورتی، یاسی، بنفش، زرد و سبز نیز در تصویر دیده می‌شوند که بتواند بیشترین ارتباط را با مخاطبان خردسال خود برقرار کند. پسر در مرکز تصویر و مرکز توجه است، در جایگاه بالاتری قرار داده شده و بزرگ‌تر به نظر می‌رسد.

هر دو پیراهن‌های یک رنگ (بنفش) به تن دارند و دختر روسری قرمز به سر دارد. کاربرد رنگ صورتی برای دختر بازسازی کلیشه‌های جنسیتی از طریق بازنمایی رنگ‌ها را تداعی می‌کند. با آنکه در عمل دخترها از اول دبستان در مدرسه مقنعه می‌پوشند، در این تصویر استفاده از روسری قرمز با رعایت حجاب کاملی نشانه‌هایی از کوشش سازمان تابعه در جهت ترغیب گشاده‌دستانه مخاطبان محسوب می‌شود.

تصویر شماره (۲)

معنای باز نمودی: در کتاب نگارش فارسی پایه اول دبستان، ۴ کودک با نسبت جنسیتی برابر، دور درختی در حال بازی هستند. دو دخترچه در نزدیکی هم و دو پسرچه نیز در نزدیکی یکدیگر قرار دارند. همگی مشارکت‌کنندگان در موقعیت فعال و کنشگر قرار دارند. این تصویر الگوی روایی دارد، روایتگر بازی کودکان است و به لحاظ مفهومی، تصویرگر ارتباطات میان دو جنس دختر و پسر ضمن رعایت تفکیک جنسیتی است.

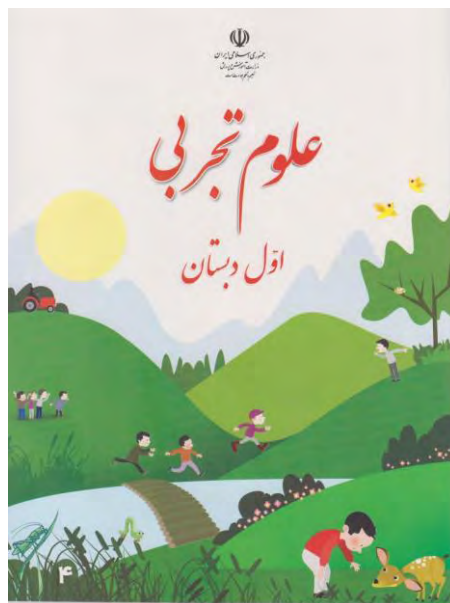
معنای تعاملی: چهره مشارکت‌کنندگان دیده می‌شود و میان مخاطب و سوژه‌های داخل تصویر تعامل وجود دارد. تلاقی نگاه میان مخاطب و مشارکین وجود ندارد، از این رو تصویر نشان‌دهنده و توصیف‌کننده است. زاویه دید تصویر نسبت به سوژه‌ها از بالا به پایین است و مخاطب در جایگاه قدرت قرار دارد. نگاه دو دختر به سمت یکدیگر است و با وجود یک کتاب در دست برای هر گروه دختر یا پسر می‌توان این‌طور برداشت کرد که هر زوج دختر یا پسر صرفاً با هم‌نوع خود بازی می‌کند. لذا در این تصویر دخترها با یکدیگر و پسرها نیز به همین شکل با یکدیگر تعامل دارند.

معنای ترکیبی: در این کتاب نیز از ترکیب متن و تصویر استفاده شده است. زمینه کتاب سفید و مصداقی برای معصومیت کودکانه است. از رنگ‌های شاد برای تصویرسازی استفاده شده است. یکی از دخترها در مرکز تصویر و مرکز توجه قرار گرفته است.

پوشش دخترها برگرفته از الگوهای دینی است که واقعیت روزمره را جرح و تعدیل می‌کند؛ درحالی‌که معمولاً در جامعه امروز، دخترچه‌ها شلوار یا دامن‌های میان‌قامتی می‌پوشند، در این تصویر لباس گشاد با دامن‌های بلند پوشیده‌اند. پوشش دخترچه‌ها در این تصویر شبیه به واقعیت رایج نیست. هرچند این پوشش می‌تواند در مورد کودکان در مناطق محلی ایران صدق کند، چنانکه در مناطق روستایی ممکن است دخترچه‌ها بلوز و دامن بلند و شلوار بپوشند. اما در این تصویر، شلوار دخترها مشخص نیست و جوراب پوشیده‌اند. پس پوشش دخترها در این تصویر مابه‌ازایی بیرون حتی در اجتماعات ایران ندارد، بلکه تصویری تخیلی برخاسته از ذهن تصویرگر و منطبق بر شاخص‌های پوشش اسلامی است. هرچند ضرورتی برای حفظ پوشش کامل دخترچه‌ها در این سن وجود ندارد ولی این تصاویر در تلاش برای الگوسازی و القای اهمیت پوشش حداکثری برای کودکان این سن است.

ارزش اطلاعاتی دیگر تصویر این است که شادی و بازی‌های کودکانه در این تصویر نکوهیده نیست، دخترها و پسرها به یک نوع بازی مشغول هستند. آن‌ها در زیر درخت پربار ادب اسلامی ایرانی مشغول بازی هستند، از سایه آن محظوظ می‌شوند و درخت نیز از نشاط آنان و مشارکت جمعی‌شان خوشحال است. دختری که لباس زرد به تن دارد در مرکز توجه است، نگاه کلاغ و درخت، به دختری است که در مرکز تصویر ایستاده است. اندازه مشارکین دختر و پسر در این تصویر یک میزان است و به نظر می‌رسد به شرط رعایت پوشش اسلامی و تفکیک دو جنس، کنش جمعی آنان روا است.

شفیعی، سمیه سادات و همکاران، تحلیل نشانه‌شناختی تصاویر روی جلد کتب درسی با رویکرد مطالعات جنسیتی

تصویر شماره (۳)

معنای بازنمودی: روی جلد کتاب علوم اول دبستان، تصویری از طبیعت و کودکانی دیده می‌شود که در حال بازی و کنجکاوی هستند. تصویر روایت‌کننده بازی و تفریح همراه با کنجکاوی کودکان است. مشارکین در موقعیت فعال و کنشگر هستند. از نظر مفهومی، نبود دختران در این تصویر معنادار است، با این استدلال که دلالت نشانه‌ای را نه در آنچه می‌بینیم بلکه در آنچه نمی‌بینیم می‌یابیم. انتخاب سوژه یک روز گردش دانش‌آموزان در طبیعت و عدم حضور دختران تداعی‌گر تفکیک حوزه خصوصی و عمومی است؛ دختران نیستند زیرا جای زن در خانه است. لذا در مجموع از نظر معنای مفهومی رمزگان «تفکیک جنسیتی» و رمزگان «مردان فعال، کنجکاو و رقیق» را می‌توان برای این تصویر در نظر گرفت.

معنای تعاملی: کودکان مشغول به بازی هستند و ارتباط چشمی با مخاطب ایجاد نمی‌شود. چهره‌ها از روبرو ترسیم شده و با مخاطب به جهت‌گیری سرسبزی و عناصر طبیعت تا حدود زیادی ارتباط ایجاد می‌کند. تصویر نشان‌دهنده و توصیف‌کننده موقعیت جست‌وخیزهای جمعی کودکان است، به همین دلیل نیز تصویر از زاویه دور گرفته شده است. زاویه دید از روبرو است و موقعیت مخاطب و مشارکین تصویر برابر است.

معنای ترکیبی: دربرگیری دوسوم صفحه به نمایش تصویر علاوه بر سوژه گردش در طبیعت از جذابیت‌های مهم این کادربندی است. ارزش اطلاعاتی تصویر را می‌توان با جنسیتی بودن تصویر شرح داد. تک جنسیتی بودن فضای علمی، کاوش، مشاهده طبیعت و کشف و شهود در این تصویر بازنمایی شده است. تعداد زیاد کنشگران «پسرها» در این تصویر برجسته است. رنگ سبز هیجان و شادی و نشاط را متبادر می‌کند، از رنگ‌های شاد در تصویر استفاده شده است.

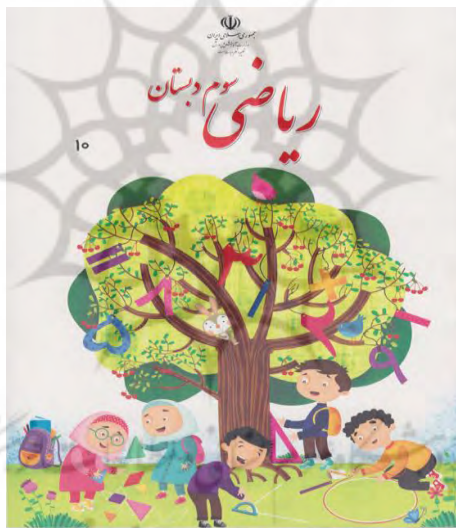
شفیعی، سمیه سادات و همکاران، تحلیل نشانه

تصویر شماره (۴)

معنای بازنمودی: تصویر کتاب فارسی دوم، تصویری نمادین است که در آن نقشه کشور ایران ترسیم شده، پایین نقشه گل‌های لاله نماد خون شهیدان هستند، در داخل نقشه سبزه و چمنزار و خورشید تابان، پرچم ایران، همچنین در میانه تصاویر ۳ شاعر بزرگ ایرانی مشاهده می‌شود که نمادی از شعر و ادب و حکمت فارسی هستند. تصویر دارای مفاهیم افتخارآمیز و وطن‌پرستانه و ارزش‌های ایرانی و اسلامی است. شاعران نیز در این جرگه بوده و به عنوان نماینده طیف گسترده‌ای از شاعران و ادبا و در واقع الگوهای رسمی تاریخ فرهنگی ایران محسوب می‌شوند.

معنای تعاملی: این تصویر نیز در نمای دور ترسیم شده تا همه جزئیات تصویر دیده شود. مجسمه‌های این شاعران به صورت واقعی در اینجا جاگذاری شده است.

معنای ترکیبی: ارزش اطلاعاتی تصویر به «تک جنسیتی» بودن آن از منظر رویکرد این پژوهش بازمی‌گردد. هرچند که در تاریخ ادبیات ایران، زنان شاعر نسبت به مردان کم تعداد هستند، اما در هر حال، شاعران و ادبای زن به عنوان نماینده جامعه مربوطه در این تصویر نیستند. این تصویر تک جنسیتی تلویحاً در غیاب نمایندگان زنان تاریخ ادب فارسی، عرصه ادب و سخن را مردانه تعریف کرده است.

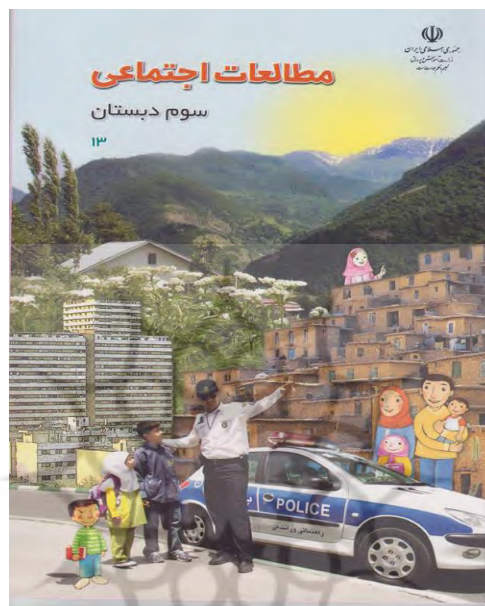
تصویر شماره (۵)

معنای بازنمودی: درخت ریاضی را مشاهده می‌کنیم که بچه‌های دبستانی زیر این درخت مشغول انجام تکالیف ریاضی هستند. تصویر روایت می‌کند که دو دختر بصورت گروهی مشغول درست کردن یک پازل هستند و هر کدام از پسرها نیز بصورت جداگانه مشغول انجام یک فعالیت ریاضی هستند. بردار نگاه دخترها به پازل، بردار نگاه پسرها نیز هر کدام به موضوعی است که بدان می‌پردازند. از نظر الگوی مفهومی، در این تصویر نیز «تفکیک جنسیتی» لحاظ شده، دخترها و پسرها در کنار یکدیگر هستند، اما دخترها با هم و پسرها نیز نزدیک به هم مشغول فعالیت علمی هستند. همچنین در اینجا دخترها با «کار گروهی» و پسرها به تنهایی هر کدام به تمرین می‌پردازند. لذا در لایه‌های زیرین تصویر دو الگوی مجزای ارتباطی فردگرایانه و جمع‌گرایانه از یکدیگر بازشناخته می‌شود.

همه افراد در تصویر فعال و کنشگر هستند، اما به نظر می‌آید پسرها کارهای تخصصی‌تری را انجام می‌دهند، کار با ابزار ریاضی مثل نقاله، گونیا و خط کش. لذا درحالی که دخترها با مشارکت یکدیگر اشکال را جاگذاری می‌کنند، پسرها به کمک ابزار فنی، مهارتشان در اندازه‌گیری اشکال هندسی را به رخ می‌کشند.

معنای تعاملی: زاویه دید مستقیم و با مخاطب حس برابری ایجاد کرده است. نگاه مشارکین به کار و فعالیت خود است بنابراین تصویر نشان‌دهنده و توصیف‌کننده است. چهره مشارکت‌کنندگان از روبرو ترسیم‌شده و با مخاطبان ارتباط ایجاد می‌کند. نمای تصویر از دور ترسیم شده و مقداری از فضای اطراف نیز دیده می‌شود.

معنای ترکیبی: از تصویر حس شادی و نشاط، پویایی و مشارکت متبادر می‌شود. از رنگ‌های شاد در تصویر استفاده شده است. در این تصویر تعداد پسرها بیشتر از دخترها است. دخترها مانع و مقنعه مدرسه و پسرها هم کوله مدرسه‌شان همراهشان است. موضوع دیگری که جزو ارزش‌های اطلاعاتی تصویر است «تفکیک دختر و پسر» است که برگرفته از آموزه‌های اسلامی است و از شاخصه‌های نظم جنسیتی محسوب می‌شود. تمایز جنسیتی مهم دیگر پایبندی دختران به لباس فرم مدرسه و در مقابل عدم تقید پسران به این امر است. ارزش اطلاعاتی دیگر تصویر تفاوت فعالیت‌های دخترها و پسرها به لحاظ ماهیت و شکل انجام کنش است.

تصویر شماره (۶)

معنای بازنمودی: تصویر روی جلد کتاب مطالعات اجتماعی بخش‌هایی از جامعه را به تصویر کشیده است. تصویر از چند بخش تشکیل شده. در یکی از بخش‌ها یک خانواده در کنار پلیس ایستاده‌اند، و مأمور راهنمایی و رانندگی در حال راهنمایی دو دانش‌آموز است. پلیس راهنمایی رانندگی شخصیت فعال در این تصویر است. در سمت راست تصویر یک خانواده چهار نفره شامل زن و مرد و دو فرزند ترسیم شده‌اند که به پلیس چشم دوخته‌اند.

در این تصویر خانه‌های روستایی نماینده جامعه روستایی، خانه‌های ویلایی نمادی از زندگی و جامعه شمال کشور، برج‌های سمت چپ تصویر نمادی از زندگی آپارتمان‌نشینی کلان‌شهری است. گل‌ها، درخت‌ها، کوه‌ها و مناظر طبیعی نیز بخشی از این تصویر هستند.

از نظر مفهومی در این تصویر مفاهیم «خانواده»، «نیروی پلیس» به عنوان تأمین‌کننده امنیت جامعه و نیز اهمیت «خانه» در معنای سرپناه ارزش محوری دارند.

معنای تعاملی: نگاه همه مشارکت‌کنندگان تصویر «به غیر از دختری که در بالای منازل روستایی است و پسری که در پایین تصویر شده»، به مرد پلیس راهنمایی و رانندگی است. پلیس به جایی در بیرون تصویر اشاره می‌کند. هیچکدام از افرادی که در تصویر هستند به مخاطب نگاه نمی‌کنند، بنابراین این تصویر توصیفی و نشان‌دهنده است. تصویر از نمای دور گرفته شده و اطلاعات زیادی در تصویر مشاهده می‌شود. با این حال همه مشارکت‌کنندگان از زاویه روبرو ترسیم شده‌اند و با مخاطب ارتباط دارند. زاویه دید هم‌سطح چشم و برابر با مخاطب است.

معنای ترکیبی: قاب تصویر متشکل از چند تصویر مختلف است، با این حال، ماشین پلیس و پلیس راهنمایی و رانندگی در مرکز توجه است. نسبت جنسیتی به نفع مردان به‌ویژه برحسب تعداد بالغان، قدرت مردان را در تصویر به رخ می‌کشد. پلیس بلندقامت محور اصلی تصویر است و نگاه‌ها به او دوخته شده است. کودک پسر در آغوش او و کودک دختر در کنار مادرش است. این امر با توجه به فرارگرفتن برادر در مقام پرسشگر در کنار پلیس، نشان می‌دهد تفکیک فضای جنسیتی به خوبی رعایت شده است. شخصیت کارتونی دختر در خارج از نقاط کانونی تصویر و بالای پشت بام بیش از پیش حالتی تصنعی و اضافی به این شخصیت داده است. تصویرگر در این تصویر از یکسو با تأکید ورزیدن بر نهاد خانواده و از سوی دیگر با ارج نهادن به اهمیت نقش و کنش اجتماعی پلیس مرد در حوزه عمومی، به معرفی مؤلفه‌های درس مطالعات اجتماعی پرداخته است.

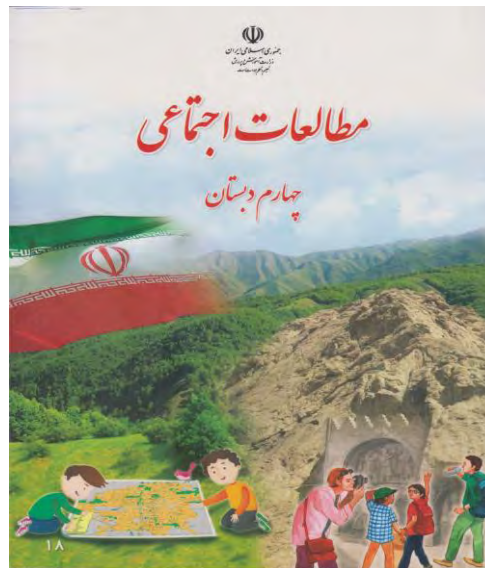

تصویر شماره (۷)

معنای بازنمودی: در تصویر روی جلد کتاب آموزش قرآن پایه سوم، یک دختر و پسر مشاهده می‌شود که کتاب قرآن روبروی آن‌ها باز است، به آن چشم دوخته و در حین مطالعه آن هستند. تصویر الگوی روایی ساده‌ای دارد. مشارکت‌کنندگان در حال انجام فعالیت مطالعه و کنشگر هستند. تعاملی با یکدیگر ندارند. در الگوی مفهومی، «تفکیک میان دختر و پسر» بارز است. همچنین ارزش «برابری جنسیتی» در این تصویر دیده می‌شود.

معنای تعاملی: چهره مشارکت‌کنندگان از روبرو ترسیم شده و ارتباط نزدیکی با مخاطب دارد، نمای دوربین نمای متوسط و حالت چهره خندان آن‌ها مشخص است. بردار نگاه آن‌ها به سمت کتاب است، بنابراین تصویر نشان‌دهنده و توصیف‌کننده است. زاویه دید هم‌سطح چشم است و با مخاطب احساس برابری ایجاد می‌کند.

معنای ترکیبی: از رنگ‌های شاد و زنده‌ای در تصویر استفاده شده است، همچنین رنگ آبی در پس‌زمینه دلالت بر پاکی و طهارت دارد. اندازه و حجم حضور این پسر و دختر کاملاً شبیه به یکدیگر است و از این رو برابری جنسیتی به شرط رعایت تفکیک حریم دو جنس را القا می‌سازد.

تصویر شماره (۸)

معنای بازنمودی: در تصویر کتاب مطالعات اجتماعی چهارم دبستان، چندین عنصر از قبیل پرچم، طبیعت، اثر باستانی، نقشه ایران، کودکان، گردشگرها در کنار هم قرار داده شده‌اند. همه مشارکین در حالت فعال و کنشگر ترسیم شده‌اند. هرچند تصویر به لحاظ معنایی در انتقال موضوع و عنوان کتاب چندان موفق به نظر نمی‌رسد، اما از نظر الگوی روایی تصویر به منابع طبیعی، آثار تاریخی و هم به پهنه‌های شهری ایران پرداخته و بطور تلویحی همه این عرصه‌ها را ذیل قیوم مردان تعریف کرده است. از نظر الگوی مفهومی نیز جنسیت زنانه در تصویر حذف شده است که بر القای ارتباط «حوزه عمومی و مردان» می‌پردازد.

معنای تعاملی: تصویر از نمای دور گرفته شده است. برخی از مشارکین از پشت سر ترسیم شده‌اند، تعامل کمتری با مخاطب دارند. تصویر نشان‌دهنده است. زاویه دید رو به پایین است و مخاطب در جایگاه برتر است.

معنای ترکیبی: تصویر ترکیبی از چند تصویر و شامل بخشی از تصویر مطلع درس ۱۴ کتاب است که سمت چپ آن (محل حضور دو زن و یک دختر بچه) حذف شده است. ارزش‌های اطلاعاتی دیگر این است که تصویر تک جنسیتی است، ۶ مرد و پسر جوان دیده می‌شوند. هم شخصیت‌های واقعی (طراحی شده بر اساس عکس‌های واقعی) و هم تصاویر کارتونی همگی مذکر بوده، تصویرگر در القای عرصه اجتماعی به معنای عرصه مردانه کوشیده است.

مردان در نقش‌های اجتماعی چون دانش‌آموز، دانشجو و نیز گردشگر بازنمایی شده‌اند. با آنکه جلد کلیت چشم‌نوازی را بر اساس سرسبزی زمین در نسبت دو سوم تصویر عرضه می‌کند، اما ترکیب‌بندی برحسب قواعد پرسپکتیو و اصول طراحی فضای واقعی و فانتزی چندان متقاعدکننده نیست و حالتی تصنعی را با خود دارد. از این رو شاید پهنه سرزمینی و پرچم موفق‌ترین محور تصویر باشند که ارزش وطن‌پرستی را ترویج می‌سازند. چند تصویر مختلف از جمله پرچم، آثار باستانی، طبیعت در قاب تصویر ادغام شده است.

تصویر شماره (۹)

معنای بازنمودی: در تصویر روی جلد کتاب هدیه‌های آسمان، دختر و پسر روی زمین ایستاده‌اند و منتظرند هدیه‌های آسمانی در تورشان بیفتند، شخصیت‌ها در موقعیت فعال و کنشگر هستند. دختر چادر سفید نازکی روی سرش است، از نظر پوششی، لباس کاملی بر تن دارد. پسر یک پیراهن بلند و جلیقه و شلوار پوشیده است. لذا تصویر از نظر پوشش بچه‌ها، نمادی از بچه‌های شهرنشین کنونی نیست. لباس دختر در امتداد زمینه آسمانی و ستاره باران شده متن در کنار چادر حریر او حالتی فرشته‌گون به وی داده است.

از لحاظ موقعیت قرار گرفتن مشارکین هر دو در میانه تصویر، هم‌اندازه و با ژست مشابه، نوعی تشریک‌مسانی را به مخاطب القا می‌کند. به نظر می‌رسد دختر و پسر زوجی هستند که با همکاری یکدیگر و به‌طور همسان در گرفتن نزولات آسمانی سهیم‌اند. **معنای تعاملی:** جهت نگاه مشارکت‌کنندگان به آسمان است، از این رو، تصویر نشان‌دهنده و توصیف‌کننده است. قاب تصویر از نمای دور و زاویه دید هم‌سطح چشم است. چهره مشارکین دیده می‌شود و تعامل با مخاطب وجود دارد. بردار نگاه مشارکین به جایی غیر از مخاطب است، از این رو تصویر نشان‌دهنده است.

معنای ترکیبی: غالباً از رنگ‌های سرد استفاده شده و حس آرامش، پاک‌ی و معصومیت را القا می‌کند. با در نظر گرفتن کتاب هدیه‌های آسمانی سال دوم و سوم که مخاطبان اصلی آن یعنی دانش‌آموزان به کفایت باشخصیت‌های روی جلدش آشنا هستند می‌توان ادعا کرد کنشگران همان کنشگران سابق‌اند. با ورود به سال چهارم و سن تکلیف، دختر علاوه بر پوشش کامل بدن اکنون چادر بلند توری سفیدی بر سر دارد. این چادر نماد سفیدبختی است و عرفاً برای نوعروسان به کار می‌رود. به هر نحو تصویرگر در نشان دادن بلوغ شخصیت‌ها به‌ویژه شخصیت دختر، هم به این دلیل و هم به دلیل همکاری مشارکت‌جویانه موفق بوده است.

تصویر شماره (۱۰)

معنای باز نمودی: در تصویر روی جلد کتاب هدیه‌های آسمان پنجم دبستان، گویا یک دختر و پسر در حال مطالعه هستند، هر دو با علاقه مجذوب کتابی هستند که در دست دارند. نمای دور مسجد، آسمان آبی تمام‌نما و ابرها و پرندگان بیش از پیش به تصویر حالت معنوی بخشیده است. هر دو کنشگر هستند.

معنای تعاملی: چهره مشارکین به وضوح دیده می‌شود و با مخاطب ارتباط ایجاد می‌کند. زاویه دید از روبرو است و میان مخاطب و افراد در تصویر برابری وجود دارد. تصویر در نمای متوسط گرفته شده و جزئیات چهره افراد نیز قابل مشاهده است. بردار نگاه مشارکین به کتاب است، از این رو تصویر نشان‌دهنده است. تصویرگر چشمان دختر را به‌گونه‌ای ترسیم کرده که نشان‌دهنده شرم و حیا است و در مقابل پسر با چشم‌های باز آزادی عمل بیشتری دارد. از طرفی حالت لب‌ها نیز در دو جنسیت متفاوت ترسیم شده است.

معنای ترکیبی: نکته مهم اندازه شخصیت‌ها، نوع پوشش، شکل حجاب و حالت چهره آن‌ها است. بطوریکه با توجه به بزرگی دختر و حالات صورت او، در برداشتن چادر تیره‌رنگ با گل‌های ریز و در دست داشتن قرآن به‌عنوان کتاب اصلی و مهم مسلمانان گویی ما را با فردی بالغ مواجه می‌سازد و در نتیجه رابطه مشارکین از هم‌کلاسی و هم‌دوره‌ای خارج است. گویی مادری در جلوی تصویر کتاب مقدس قرآن را در دست گرفته و پشت سر او، پسر کم سن و سالی نیز به تقلید از او مشغول مطالعه کتاب هدیه‌های آسمان است.

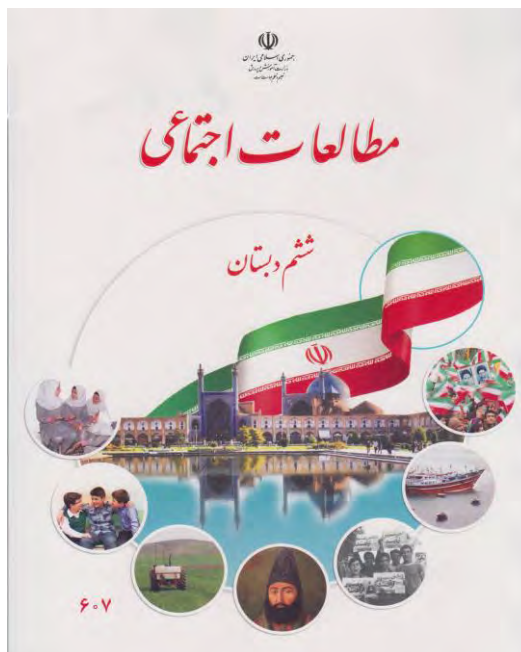
تصویر شماره (۱۱)

معنای بازنمودی: تصویر جلد کتاب مطالعات اجتماعی پنجم دبستان حاوی ۴ تصویر (یک زمینه و سه مرد مجزا) است. در تصویر اصلی که ورودی مکان مقدسی است زنان و مردان زائر به چشم می‌خورند. با دقت بیشتر در میان تعداد زیاد مردان، تنها یک زن چادر مشکی به چشم می‌خورد.

سه تصویر دیگر برش‌هایی از زندگی اجتماعی را بازنمایی می‌کنند. در تصویر اول نمایی از خوشامدگویی یک نخبه علمی را می‌بینیم که پسر کوچک در حال خیر مقدم و دست دادن با او است. هرچند پیکر زنی در پشت صحنه وجود دارد اما کنشگران اعم از نخبه، فرد میان صحنه که مسئول معارفه است (احتمالاً پدر کودک خردسال) و هم کودک همگی مذكر هستند. تصویر میانی ترکیب فضایی اجتماع شهری را نمایان می‌سازد. در تصویر آخر، مادر و کودکی مشاهده می‌شوند. پشت سر زن، زن دیگری هم در پس زمینه است.

معنای تعاملی: تصویر توصیف‌کننده است و ارتباطی میان مخاطب و پرسوناژها وجود ندارد. با این حال در دو تصویر چهره مشارکین دیده می‌شود و می‌توان جزئیات تصویر را به خوبی دید. در این تصویر ارتباط میان سه هم‌جنس مذکر دیده می‌شود. تصویر میانی، تصویری با نمای دور است، در این تصویر انسان‌ها بر حسب بُعد، مغلوب فضای شهری هستند. در تصویر دیگر نیز دو جنسیت شامل مادر و فرزند هستند. سه تصویر پایین هم‌سطح با چشم هستند و نشان‌دهنده برابری مشارکت‌کنندگان داخل قاب تصویر و مخاطب است. تصویر ورودی مکان مقدس از زاویه عمودی بالا ترسیم شده و در موقعیت ارزشمندتر و قدرتمندتر قرار دارد که بیانگر اهمیت و ارزشمندی مساجد و مقبره‌های ائمه و اولیای الهی است.

معنای ترکیبی: این کتاب نیز با قاب‌بندی و استفاده از چند تصویر، سعی در ارزشمند سازی و برجسته‌سازی برخی از عناصر حیات اجتماعی جامعه ما دارد. به حاشیه راندن جنسیت مؤنث، تأکید بر نقش مادری، ارزشمندی یک نخبه علمی مذکر از جمله موارد برجسته متن است. در تصویر سمت چپ، نقش اجتماعی مادری برجسته شده است. ترکیب رنگ‌ها (رنگ‌های سبز روشن، قرمز مایل به صورتی) و موقعیت شخصیت زنان در مجموع تداعی‌گر عرصه خصوصی است. در مجموع کلیشه جنسیتی عرصه عمومی مردانه، عرصه خصوصی زنانه را متبادر می‌سازد.

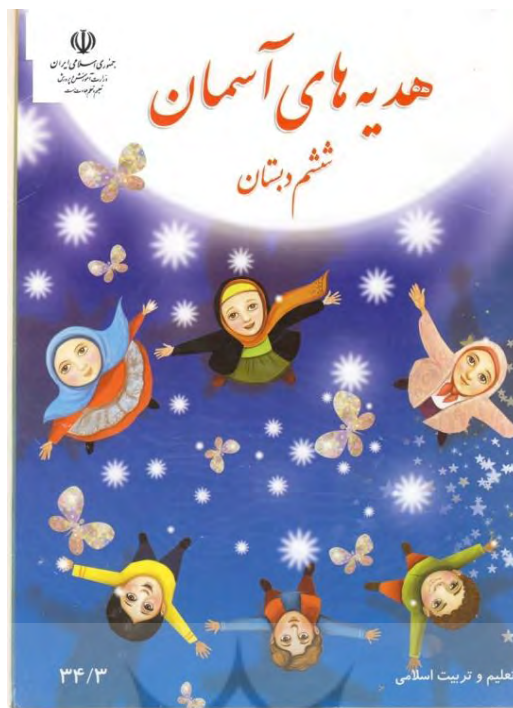

تصویر شماره (۱۲)

معنای باز نمودی: تصویر روی جلد کتاب مطالعات اجتماعی ششم دبستان ترکیبی از تصاویر مختلف است. هر یک از این تصاویر عنصر مکملی هستند. در دو تصویر ابتدایی، سمت چپ دخترها و پسرهای دبستانی را مشاهده می‌کنیم و بعد از آن، تصاویری از فعالیت‌های اجتماعی یا شخصیت‌ها و بناهای تاریخی معروفی چون میدان نقش جهان و مسجد امام قابل مشاهده هستند. تصویر را می‌توان به عنوان الگویی مفهومی تفسیر کرد؛ پرچم مهم‌ترین نماد ملی است که بر صدر در اهتزاز است. کنشگری و پویایی در این تصاویر دیده می‌شود.

معنای تعاملی: تصاویر در ابعاد کوچکی ترسیم شده‌اند. توصیف‌کننده و نشان‌دهنده هستند. جزئیات تصویر قابل مشاهده نیست یا با دقت بسیاری می‌توان جزئیات تصاویر را مشاهده کرد، طراح با علم به اینکه تصاویر برای مخاطبان آشنا است آن‌ها را در اندازه‌های کوچک ترسیم کرده است.

معنای ترکیبی: قاب این تصویر متشکل از ۸ تصویر است. از جمله ارزش‌های اطلاعاتی تصویر می‌توان گفت: در هفت تصویر پیرامون میدان نقش اصفهان، تنها یک تصویر به دختران دانش‌آموز اختصاص یافته است. دو تصویر فاقد شخصیت انسانی است و از این لحاظ مشخص نیست چه ارتباطی با موضوع مطالعات اجتماعی دارد. در چهار تصویر باقی‌مانده اثری از زنان دیده نمی‌شود. تصویر نمای نزدیک از امیرکبیر؛ رجل سیاسی مشهور و نیز حضور مردمی در قالب شمع جمعی ناشی از آزادسازی خرمشهر از اشغال دشمن در جریان جنگ تحمیلی عراق-ایران و نیز راهپیمایی تحکیم انقلاب اسلامی، همگی سعی در برسازی کنشگری سیاسی اجتماعی مردان در ایران در ذهن مخاطب دارند و از این لحاظ حضور گسترده زنان و مشارکت سیاسی اجتماعی آنان در حین و پس از انقلاب اسلامی را نادیده گرفته‌اند.

تصویر شماره (۱۳)

معنای بازنمودی: در تصویر کتاب هدیه‌های آسمان ششم دبستان افرادی را می‌بینیم که دایره‌وار ایستاده، دست‌ها را باز کرده و به بالای سر خود چشم دوخته‌اند. این تصویر تلویحاً به ارتباط میان انسان‌ها و خداوند، ارتباط خالق و مخلوق، اشاره دارد. مشارکت‌کنندگان دست به آسمان داشته و گویی در حال دعا کردن هستند. همگی آن‌ها نقشی فعال دارند. از طرفی بردار نگاهشان به سمت مخاطب است، تصویر روایتگر کنش دعا کردن و شفق ناشی از سلامت معنوی این ارتباط جمعی با خالق هستی است؛ مشارکین کنشگر هستند.

معنای تعاملی: بردار نگاه مشارکین به سمت مخاطب است و با انتقال این حس مثبت از طریق مورد خطاب قرار دادن مستقیم کوشیده مخاطب را به این شکل از ارتباط میان خالق و مخلوق ترغیب و تشویق کند. مشارکین در سطحی به مراتب پایین‌تر از مخاطب تصویر شده‌اند، زاویه دید عمودی پایین است، مخاطب در مرتبه قدرت قرار دارد. تصویر از نمای متوسط دور گرفته شده است، کلیات و جزئیات تصویر دیده می‌شود.

معنای ترکیبی: در این تصویر از رنگ‌های شاد و ترکیبی از رنگ‌های گرم و سرد استفاده شده، رنگ آبی که معنای پاکی و طهارت دارد، رنگ غالب است و زمینه آبی با رنگ‌های مختلف لباس افراد زمینی ترکیب شده است. همچنان ستاره‌ها و پروانه‌ها لطافت خاصی به تصویر بخشیده‌اند. نوع آرایش صحنه نشانگر تفکیک جنسیتی است. حالت چهره و بدن مشارکین و نیز طرز قرار گرفتنشان، معنایی از برابری جنسیتی را القا می‌کند. همگی در شکلی مدور بر نزولات الهی آغوش گشوده‌اند.

در تصویر از هر دو جنسیت استفاده شده است و در ابتدا تصور می‌شود سه دختر بچه و سه پسر بچه در تصویر هستند. اما با دقت بیشتر متوجه می‌شویم سه پسر بچه و سه دختر بالغ در تصویر هستند، در واقع پسرها با جثه‌های کوچک‌تر و زنان نوجوان با چهره‌های بالغ‌تر این تمایز سنی و چه‌بسا نقشی را القا می‌کنند. بلوغ دختران و چهره زنانه آنان در کتاب هدیه‌های سال پنجم نیز نکته قابل تأملی است.

۵- بحث و نتیجه‌گیری

مطالعه تصاویر روی جلد مقطع ابتدایی نشان داد به لحاظ کمی تعداد شخصیت‌های زن ترسیم شده (۳۷ درصد) نسبت به مردان (۵۸ درصد) کمتر است. فراتر از آن از بُعد کیفی و با ورود به لایه‌های زیرین نشانه‌شناختی تصاویر می‌توان دید در تصاویر ترکیبی شخصیت‌های مؤنث کمتر حضور دارند. به‌طور کلی حضورشان در تصاویر تک جنسیتی از طریق ترسیم در قالب

نمای نزدیک، پرنگ و جدی است. در تصاویر ترکیبی اصل اساسی و مشخصه بارز، تفکیک جنسیتی است که از همان کتاب اول دبستان به دقت دنبال شده است. حجاب حداکثری مشخصه دوم تصویرسازی از دختران در جلد کتب درسی این مقطع است، به گونه‌ای که حتی دخترکان به تصویر کشیده شده در مقاطع اول و دوم (پیش از سن تکلیف) با حجاب کامل بدون تار مویی نشان داده می‌شوند. لذا در پاسخ به پرسش نخست تحقیق باید گفت چنانکه از تصاویر بررسی شده روی جلد برمی‌آید مناسبات دو جنس مبتنی بر ویژگی‌هایی چون اهمیت جنس مذکر برحسب شاخص تکرار، ضرورت تفکیک جنسیتی و لزوم رعایت کدهای پوشش به‌منظور پوشش سراسری سر و بدن برای زنان است. این امر در امتداد یافته‌های افشانی و دیگران (۱۳۸۸)، فروتن (۱۳۸۹) و روحانی و دیگران (۱۳۹۳) است.

در نگاهی ساده تقسیم‌بندی تصاویر حاوی دو مقوله‌بندی واضح است. تصاویری که محیط کنش را آشکار می‌سازند و تصاویری که با ترکیب و چیدمان اشکال و سوژه‌ها، نمایی فارغ از مکان پیش چشم مخاطب قرار می‌دهند. در تصاویر گروه اول که می‌توان فضای کنش را بر اساس عناصر صحنه درک کرد، تمرکز بر تفکیک عرصه خصوصی از عمومی و تداوم کلیشه جنسیتی جای زن در عرصه خصوصی و مرد در عرصه عمومی است. جلد کتاب مطالعات اجتماعی چهارم و پنجم مصداقی بر این مهم است. در این رابطه جلد کتاب مطالعات اجتماعی ششم تنها به تصویرسازی از دختران دانش‌آموز در حوزه عمومی بسنده کرده و تلویحاً این نقش از زنان را به رسمیت می‌شناسد. در دفاع از این ادعا هیچ زن شاغلی در تصاویر روی جلد شش پایه دیده نمی‌شود و دانش‌آموزان از رهگذر این مهم نمی‌توانند به نقش اجتماعی زنان در عرصه عمومی با وجود کثرت نیروی کار زنانه در بازار کار ایران پی ببرند، درحالی‌که نقش‌های اجتماعی مردان در چند مورد تصویر شده است. بنابراین در پاسخ به پرسش اصلی تحقیق باید گفت تصاویر روی جلد کتب درسی با پرهیز از نشان دادن زنان در نقش‌های غیرسنتی و تأکید بر عهده‌داری این نقش‌ها از سوی مردان و نیز تصویرسازی از زنان در نقش مادری در عرصه خصوصی با بازتولید نقش‌های سنتی زنان هم‌نوا بوده است. لذا بدیهی است تصاویر از این لحاظ برای دانش‌آموزان دختر انگیزه‌بخش نیست.

تمرکز بر مشاهیر چه در قالب مشاهیر شعر و ادب فارسی و چه شخصیت سیاسی چون امیرکبیر نیز تصور عرصه ادب و حکمت و سیاست را به‌عنوان زیربخشی از حوزه عمومی مسلط مردانه عمیق می‌بخشد. این انتخاب با نادیده گرفتن زنان کنشگر این عرصه‌ها و نیز عرصه‌های تخصصی بدیل که به‌ویژه در قرن حاضر و در جریان مدرن شدن و اهمیت تخصص و ترویج علم‌گرایی، افتخار علم و ادب ایران بوده‌اند تکمله‌ای بر کلیشه‌سازی جنسیتی و در خدمت تقویت ایدئولوژی پدرسالاری است^۱ (رز، ۱۳۹۴). خرده تصاویری مانند دایره نخست بر روی جلد کتاب مطالعات اجتماعی پایه پنجم که ورود افتخارآمیز مردی را نشان می‌دهد و نیز پلیس مرد در محور کانونی تصویر روی جلد کتاب مطالعات اجتماعی سوم در همین امتداد قابل بحث است و جایگاه پراهمیت مردان را در مقایسه با زنان بطورکلی نمایان می‌سازد. حال آنکه تصویرسازی جلد کتب درسی ابتدایی با گرمی‌داشت مفاخر ملی و کنشگران مؤثر اجتماعی اعم از زنان می‌توانست مشوقی برای دختران دانش‌آموز بوده و پسران را نیز با ظرفیت‌های انسانی، عشق و تعهد به آرمان‌های وطن پرستانه این کنشگران پیگیر و متعهد آشنا سازد.

تأکید بر بازتولید نقش‌های سنتی زن-مادر و زن-همسر با صفت نقشی مراقبتی، تکرار خط داستان پدرسالارانه‌ای است که در دهه‌های اخیر و به‌ویژه در پرتوی عرصه‌گشایی تحولات مرتبط با پیروزی انقلاب اسلامی و نیز مقاومت و دفاع در ایام جنگ تحمیلی و پس از آن در ایام سازندگی با ورود بی‌سابقه زنان به دانشگاه‌ها و طرح مطالباتشان در جستجو و اشتیاق به عهده‌داری موقعیت‌های شغلی در بازار کار ایران به کرات به چالش کشیده شده است. لذا اصرار بر این امر و نادیده گرفتن بی‌اعتنایی به حضور مؤثر زنان در حوزه عمومی، فاصله‌گیری از واقعیت روزمره زندگی است؛ واقعیتی که هم در زندگی زنان روستایی از طریق مشارکت‌های مستمر در امور زراعی، باغداری، صنایع دستی و مانند آن و هم در زندگی زنان شهری از طریق عهده‌داری نقش‌های متعدد در عرصه خصوصی به سیاست هویت انسان ایرانی امروزی جهت داده و شبکه ارتباطی‌اش را در دنیای واقعی و مجازی می‌گسترده. کتاب‌های درسی برای ارتباط‌گیری و اثربخشی باید ناظر به واقعیت باشند. در غیر این صورت در هجمه‌های صنایع فرهنگی و رسانه‌ای این عصر که به‌واسطه آن کمتر موضوعی از چشم تیزبین مخاطبان دور می‌ماند، از

۱. برای مطالعه بیشتر درباره سطره نظام پدرسالاری در دوره پیشامدرن ایران بنگرید به شریفی ساعی و آزاد (۱۴۰۰)، شفیعی (۱۴۰۰)

انجام مأموریت محوله باز می‌ماند. یکی از واقعیت‌های فربه و پویایی که در دهه‌های گذشته بیش از پیش خود را بر ما می‌نماید تلاش عظیم و پرشور زنان و گروه‌هایی از مردان روشن ضمیر است که برای تغییر روابط قدرت در جهت برابری جنسیتی و در نتیجه نقد نظم جنسیتی مطلوب ایدئولوژی پدرسالارانه کوشیده‌اند. بی‌شک این توجه جهان برابری را در پیش چشم نسل آتی نهاده و امکان بهره‌گیری از ظرفیت‌ها و توانمندی‌ها را در جهت توسعه پایدار فارغ از جنس فراهم می‌آورد.

ملاحظات اخلاقی

پیروی از اصول اخلاق پژوهش

در مطالعه حاضر فرم‌های رضایت نامه آگاهانه توسط تمامی آزمودنی‌ها تکمیل شد.

حامی مالی

هزینه‌های مطالعه حاضر توسط نویسندگان مقاله تأمین شد.

مشارکت نویسندگان

طراحی و ایده پردازی: مریم اسفندیارپور، علی حسین‌زاده گنابادی، عبدالصالح زر؛ روش‌شناسی و تحلیل داده‌ها: مریم اسفندیارپور، علی حسین‌زاده گنابادی، فاطمه فراخایی؛ نظارت و نگارش نهایی: عبدالصالح زر.

تعارض منافع

بنابر اظهار نویسندگان مقاله حاضر فاقد هرگونه تعارض منافع بوده است.

منابع

- استریناتی، دومینیک. (۱۳۸۸). *مقدمه‌ای بر نظریه‌های فرهنگ عامه*، ترجمه ثریا پاک‌نظر، تهران: گام نو، (چاپ پنجم).
- افشانی، علیرضا؛ عسکری‌ندوشن، عباس، و نجف‌آبادی، سمیه. (۱۳۸۸). بازتولید نقش‌های جنسیتی در کتاب‌های فارسی مقطع ابتدایی. *فصلنامه زن در توسعه و سیاست*، ۷ (۱): ۸۷-۱۰۷.
- اکبرزاده جهرمی، سیدجمال‌الدین و محمدمهدی، فرقانی. (۱۳۹۰). ارائه مدلی برای تحلیل گفتمان انتقادی فیلم. *مجله مطالعات فرهنگ-ارتباطات*، ۱۲ (۱۶).
- آنا ماریا، لاروسو. (۱۳۹۸). *نشانه‌شناسی فرهنگی؛ جستجوی منظری فرهنگی در نشانه‌شناسی*. ترجمه حسین سرافراز. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- تولایی، نوین؛ اکبری قمصری، امیر و خاکسار، فاطمه. (۱۳۹۴). بررسی رضایت‌مندی از تفکیک جنسیتی در فضاهای عمومی، با تکیه بر پارک‌ها. *مجله تحلیل اجتماعی*، ۷ (۲): ۲۹-۸۲.
- جنکینز، ریچارد. (۱۳۸۱). *هویت اجتماعی*. ترجمه: تورج یاراحمدی. تهران: نشر شیرازه.
- حریری، نجل. (۱۳۸۵). *اصول و روش‌های پژوهش‌های کیفی*. تهران: دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم تحقیقات.
- حسن‌پور اسلانی، محسن و صدیقی، بهرنگ. (۱۳۹۳). مردانگی در قاب؛ نشانه‌شناسی اجتماعی مردانگی در عکاسی مطبوعاتی در دهه‌های ۵۰ و ۶۰ خورشیدی. *مجله جامعه‌شناسی ایران*، ۱۴ (۴): ۳۵-۳.
- حسین‌نژاد، زهرا و قاسمی، پریسا. (۱۳۹۳). مکانسیم بازنمایی تصویر کودک در ساختار روایتی و تصویرسازی کتاب دیگر در خانه پسرک هفت صندلی بود. *نشریه دانش هنرهای تجسمی*، ۲ (۱): ۱-۱۴.

- رز، ژیلین. (۱۳۹۴). روش و روش‌شناسی تحلیل تصویر. ترجمه سیدجمال‌الدین اکبرزاده جهرمی. تهران: پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات، مرکز پژوهش و سنجش افکار صداوسیما.
- روحانی، علی؛ آذری، تهمینه و معافیان، فاطمه. (۱۳۹۲). ارزیابی تصاویر کتاب‌های زبان انگلیسی دوره متوسطه ایران از منظر کارکرد و تبعیض‌های جنسیتی. فصلنامه پژوهش‌های زبان‌شناختی. ۳(۱): ۹۳-۱۱۵.
- شریفی‌ساعی، محمدحسین و ارمکی، تقی‌آزاد. (۱۴۰۰). زنان در عصر پدرسالاری: روایت تاریخی از وضعیت اجتماعی و فرهنگی زنان در دوره قاجار، فصلنامه جامعه‌شناسی فرهنگ و هنر، ۳(۲): ۱۰۲-۱۲۲.
- شفیعی، سمیه‌سادات. (۱۴۰۰). تاریخ اجتماعی زنان در عصر قاجار، تهران: ثالث.
- شهشهانی، سهیلا. (۱۳۷۴). اینجا ایران، من زن: نام و یاد زنان در رشته‌های علوم انسانی و هنر. تهران: نشر مدبر.
- عابدینی بلترک، میمنت؛ لیاقت‌دار، محمدجواد و منصور، سیروس. (۱۳۹۳). بازنمایی نقش‌های جنسیتی در کتاب‌های درسی سال ششم دوره ابتدایی ایران. فصلنامه زن و جامعه (جامعه‌شناسی زنان سابق)، ۵(۴): ۱۹-۳۴.
- عزیزپوران، زهرا و مرادی، علیرضا. (۱۴۰۰). تبیین جامعه‌شناختی نسبت بین هویت فرهنگی و مصرف فرهنگی، فصلنامه جامعه‌شناسی فرهنگ و هنر، ۳(۴): ۱۱۰-۱۳۶.
- فروتن، یعقوب. (۱۳۸۹). جامعه‌پذیری جنسیتی در کتاب‌های درسی مدارس ایران. فصلنامه زن در توسعه و سیاست. ۸(۳): ۱۹۵-۲۱۶.
- کرس، گونتر. (۱۳۹۲). نشانه‌شناسی اجتماعی از نظریه تا کاربرد: بازنمود چندوجهی رویکرد نشانه‌شناسی اجتماعی به موضوع ارتباط در عصر حاضر. ترجمه سجاد کبگانی و رحمان صحراگرد، تهران: مارلیک.
- مارشال، کاترین و راس‌من، گرچن. (۱۳۷۷). روش تحقیق کیفی. ترجمه علی پارساییان و سید محمد اعرابی. چاپ دوم. تهران: دفتر نشر پژوهش‌های فرهنگی.
- محمدتقی‌نژاد، رعنا؛ قاسمی، وحید و نوروزی، رضا علی. (۱۳۹۴). تحلیل محتوای مقایسه‌ای تصاویر کتاب‌های درسی ایران و سوریه با تأکید بر نابرابری نقش‌های جنسیتی. فصلنامه جامعه‌شناسی کاربردی. ۲۶(۱): ۱-۲۶.
- میشل، آندره. (۱۳۷۳). پیکار با تبعیض جنسیتی. ترجمه محمدجعفر پوینده. نشر نگاه: تهران.
- نرسیسیانس، امیلیا. (۱۳۸۵). مردم‌شناسی جنسیت، نشر افکار.
- نظری‌طرهان، لایلا و صابری، کوروش. (۱۳۹۶). بررسی نشانه‌شناختی تصاویر کتب کودکان بر اساس رویکرد نشانه‌شناسی اجتماعی: مطالعه موردی کتاب فارسی پایه اول دبستان. مطالعات زبان‌ها و گویش‌های غرب ایران. ۱۹: ۱۱۹-۱۴۰.
- ویمر، راجر دی. و دومینیک، جوزف آر. (۱۳۸۴). تحقیق در رسانه‌های جمعی. ترجمه سید امامی. تهران: سروش.

References

- Al-Khalidi, N. M. S. (2016). The Image of Women in the National Education Text Books in Jordan. *Journal of Education and Practice*, 7(16), 97-107.
- Blount, L. (1990). National case studies of equal opportunities: Irland. *IN: Wiener, The primary school and equal opportunities, Chassell: council of Europe*.
- Damayanti, I. L. (2014). Gender construction in visual images in textbooks for primary school students. *Indonesian Journal of Applied Linguistics*, 3(2), 100-116.
- Lee, J. F., & Collins, P. (2008). Gender voices in Hong Kong English textbooks—Some past and current practices. *Sex Roles*, 59(1), 127-137.
- Nandi, A., Bhattacharyya, A., & Das, T. (2020). Gender biased in textbook's picture of West Bengal board of primary education, 2020 *JETIR* July 2020, Volume 7, Issue 7 www.jetir.org (ISSN-2349-5162).
- Weitzman, L. J., Eifler, D., Hokada, E., & Ross, C. (1972). Sex-role socialization in picture books for preschool children. *American journal of Sociology*, 77(6), 1125-1150.

